

Europese hoek is dan ook dat Caputo de reeds bepaalde religie vergeet waarin we leven en die we in- en uitademen, lezen we in de inleiding (4). Of deze een hindernis of juist een toegang tot het Rijks Gods vormt, kan iedereen zelf uitmaken.

Klaas DE LEEUW (Gent)

***

DE FILOSOFEN EN HET FASCISME

Thomas Crombez. *De filosofen en het fascisme*. Borgerhout, Uitgeverij Letterwerk, 2023, 224 p., € 24,99

De filosofen en het fascisme buigt zich over de antwoorden die filosofen formuleerden bij het fascisme van de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw. Alle denkers uit deze studie maakten de opkomst van het fascisme bewust mee en de meesten onder hen (met uitzondering van Fanon die in 1925 werd geboren) waren toen al twintigers. De concepten die zij ontwikkelden zijn bijgevolg diep vervlochten met hun leven en het is dan ook een heel goede zaak dat Thomas Crombez elke bespreking aanvangt met een korte beschrijving van hun biografie. De besproken filosofen worden gegroepeerd rond vier centrale concepten: morele immuniteit (Hannah Arendt, Simone Weil, Aimé Césaire, Frantz Fanon), soevereiniteit (Carl Schmitt, Martin Heidegger, Georges Bataille), erotiek/esthetisering (Wilhelm Reich, Walter Benjamin, Carlo Emilio Gadda) en de filosofische stamboom (Karl Popper, Georges Lukács, Maria Zambrano).

Misschien zijn de meest intrigerende vragen die dit boek stelt wel deze: was het fascisme onvermijdelijk? En is de Holocaust een noodlot waaraan niet te ontkomen viel? Daaraan verbindt de auteur het begrip ‘contingentie’, waarmee bedoeld wordt “dat een bepaalde gebeurtenis zich misschien wel op deze manier heeft voorgedaan, maar dat ze evengoed anders had kunnen uitvallen. Als je de contingentie van het fascisme niet aanvaardt, dreig je in de cirkelredenering van Heidegger terecht te komen: de macht van de Führer is legitiem, omdat hij de Duitse werkelijkheid is, en hij is de Duitse werkelijkheid omdat hij klaarblijkelijk aan de macht is.” (143) Karl Popper gaf deze denkfout de naam ‘historicisme’: “Een historicist gelooft niét dat de geschiedenis zich anders had kunnen ontwikkelen: ze heeft een eigen logica en een onafwendbaar verloop.” (143) Daarmee wordt in dit boek ook een ander belangrijk concept in verband gebracht: dat van morele immunisering of het betreden van een gebied voorbij goed en

kwaad. Hannah Arendt die als eerste in dit boek besproken wordt, beschreef uitvoerig de morele immuniteit die de Europese fascistie kenmerkte. Ze introduceerde inmiddels beroemd geworden concepten als ‘de massamens’, ‘de banaliteit van het kwaad’ en ‘de gedachteloosheid’ van de nazi’s. Een gebrek aan verbeeldingskracht of een onvermogen om de menselijkheid in anderen te zien maakt dat men ophoudt met denken en op die manier de band doorsnijdt met het eigenlijke mens-zijn. Men wordt moreel immuun voor de wandaden die men ‘moet’ begaan. Men geniet het voorrecht om vrij te zijn van goed en kwaad omdat men zich gestut weet, aldus Simone Weil, door de ‘afgod’: het Volk, het Land, de Leider, de Natie, de Historische Lotsbestemming... Het is dan ook niet vreemd dat er een parallel te trekken valt tussen fascisme en kolonialisme. Césaire is een Frans-Caribische schrijver en politicus die in het nazisme de toepassing ziet van de koloniale methodes van verovering en overheersing, maar ditmaal toegepast op het Europese continent. Fanon (leerling van Césaire) werkte het concept ‘ontmenselijking’ uit met een analyse die hij aan Jean-Paul Sartre ontleende: “Net zoals het de blik van de antisemiet is die van een persoon een ‘Jood’ maakt, is het de blik van de witte mens die van iemand een ‘nègre’ maakt.” (58)

Het tweede hoofdstuk belicht het concept ‘soevereiniteit’ dat bij Schmitt en Heidegger bodemloos blijkt. De paradox is dat de absolute heerschappij geen fundering nodig heeft, maar circulair is van aard: “De legitimiteit die zij aan de wetten kan verlenen vloeit uiteindelijk uit geen andere bron dan haarzelf.” (76) Legitimiteit wordt gelijkgesteld aan macht; politieke legitimiteit krijgt geen andere fundering dan zuivere intensiteit of wilskracht. De zelfverwijzende paradox van de absolute soevereiniteit hield ook Heidegger in zijn greep.

De fascistische leider wordt getransformeerd tot een bovenmenselijke figuur met een sacraal aura. Een haast religieuze fascinatie wordt volgens Bataille de motor van het fascisme. Naar het domein van de erotische aantrekkingskracht van het fascisme gaat het derde hoofdstuk met de psycholoog Wilhelm Reich die de concepten van de psychoanalyse aanwendde om de aantrekkingskracht van het fascisme op de massamens te duiden: “De verheerlijking van het traditionele gezin, en in het bijzonder van het moederschap, ontkent de vrouw als seksueel wezen.” (114) Een revolutionaire politiek zou precies de koppeling tussen seksualiteit en voortplanting verbreken, terwijl een geïdealiseerd moederschap het nationalisme dient dat zo een bastion wordt waarin de seksuele energie wordt opgesloten. Ook de rassentheorie en de obsessie met ras- en bloedzuiverheid zijn volgens Reich alleen maar een uitdrukking van de angst voor een natuurlijke en vrije seksualiteit. De verheerlijking van de leider past in deze patriarchale structuur en de erotische uitwerking van de leidersfiguur (met de dolk, de knuppel,... als fallische uitschuiers) staan centraal in het werk van de Italiaanse schrijver Gadda. Niet enkel de leider maar ook de oorlog wordt verheerlijkt, aldus Walter Benjamin, die deze verheerlijking bij de Italiaanse futuristen omschrijft “alsof de tegenwoordige en toekomstige massavernietiging van de mens een esthetisch spektakel is dat je rustig op afstand kunt aanschouwen.” (123)

Fascisme, zo lezen we in het laatste hoofdstuk, doet een beroep op het nostalgisch verlangen naar de ‘verloren onschuld’ van de gesloten samenleving. Daar waar Popper *de band* met het verleden essentieel vindt, verlangt de fascist van de politicus dat deze een kunstenaar zou zijn die het doek weer schoonveegt om *terug te keren* naar het verleden... Tribalisme of de neiging tot terugkeer naar een gesloten samenleving (die Popper ook bij Heidegger en Jaspers opspoort) staat tegenover een open samenleving waarin individuen met persoonlijke beslissingen worden geconfronteerd. Popper richt zich tegen Plato als diegene die “voor het eerst een politiek programma ontwikkelde, waarmee hij de sociale veranderingen wilde stilzetten, een einde wilde maken aan de open samenleving, en uitdrukking gaf aan een nostalgisch verlangen naar het verloren gegane tribalisme.” (144) Daarnaast zoekt de Hongaarse marxist Georg Lukács in de Duitse filosofie de weg terug die Duitsland naar Hitler aflegde op het gebied van de filosofie: van Friedrich von Schelling via Schopenhauer tot en met Nietzsche en Heidegger.

De laatste auteur die in het boek wordt besproken is de Spaanse essayiste Maria Zambrano. Zij concentreerde zich op de slachtoffers van het fascisme: de vluchtelingen en zij die vrienden of familie aan de onderdrukkers verloren. Haar eigen ballingschap en die van haar zuster worden de inspiratie voor een literaire figuur; de levende dode. Haar model: Antigone. Want hoe immers kunnen wij het lot van de balling begrijpen?

De filosofen en het fascisme is een rijke studie geworden. De taal van het boek is mooi en verzorgd en er is met duidelijke inleidingen en aparte tussentitels werk gemaakt van telkens goede overgangen tussen de hoofdstukken, de auteurs/filosofen, hun werk en hun leven. Het boek zet voortdurend aan tot denken over de maatschappij waarin we leven. Wat met intolerantie? Wat met hogere doelen? Men kan zich bij het lezen niet ontdoen van hedendaagse parallellen en ook aan die vragen komt Thomas Crombez tegemoet. In een nawoord gaat hij de toestand van het fascisme anno 2023 na. Is het fascisme als politiek fenomeen nog in leven? We keren daarvoor terug naar de manier waarop ‘fascisme’ in dit boek werd gedefinieerd: fascisme wordt gekenmerkt door een verticale hiërarchie met aan de top een charismatische leidersfiguur. Er is geen bureaucratische partijstructuur. Wel kunnen gewapende partijmilitanten (door de partijtop gecontroleerd) de machtsmiddelen snel inzetten om de politieke standpunten kracht bij te zetten. Fascistische programma’s hanteren een ultranationalistische retoriek, zijn antiliberaal, expliciet anti-democratisch, autoritair en onverdraagzaam ten aanzien van politieke tegenstanders en minderheden (zoals de Duits-Joodse bevolking in nazi-Duitsland) die van het burgerschap worden uitgesloten. Er is een voorkeur voor zondebok- en complottheorieën. Fascisten hebben een welbepaald mensbeeld (dat veelal op racistische ideeën is gebouwd) en een gedetailleerde filosofie van de geschiedenis. Tenslotte is er de fascistische ‘stijl’: een esthetiek van symbolen, vlaggen, uniformen, partijbijeenkomsten en bewust ontworpen rituelen. Hoe zit

het dan nu? Thomas Crombez verwijst naar de historicus Robin te Slaa die stelt dat er inderdaad overeenkomsten zijn met hedendaagse politieke en sociale verschijnselen. Wel zijn de politieke omstandigheden waarin de nieuwrechtse partijen en de fascistische bewegingen opereren volgens hem fundamenteel verschillend: “Het fascisme steunde sterk op zijn gewelddadige en talrijke militanten. Nieuwrechts steunt daarentegen op ‘raamwerk-partijen’, die arm zijn aan militanten maar rijk aan marketeers en PR-managers (en dus aan zichtbaarheid in de traditionele én de sociale media).” (196)

‘Fascisme’ is een populair scheldwoord geworden voor allerlei fenomenen: overspannen nationalisme, racisme, antisemitisme, moslimfobie, geweldverheerlijking, autoritair leiderschap, dictatuur, repressie, ideologische verblindheid of religieus fanatisme,... Thomas Crombez wijst op de gevaren van de uitholling van het woord. George Orwell schreef reeds in 1944 dat de term ‘fascisme’ vrijwel betekenisloos was geworden, omdat het bij het gebruik meer om emotie dan om analyse ging. De vergelijking tussen het fascisme en huidig extreem rechts leert dat het voornaamste politieke gevaar niet zozeer ligt in de ontwrichting van een traditionele democratie, maar wel in een stille verharding van het huidige centrumrechts onder impuls van een extreme politieke rechterzijde.

Dorine VERGOTE (Zonnebeke)

***

CONSERVATIEF ALS LEVENSTIJL

Frank Judo, *Het bewaren waard. Wandelen door een conservatisme langs 21 misverstanden*. Ertsberg, 2022, 151 p., € 19,95

De sterkte van dit boek is tevens volgens sommigen een zwakte: de auteur biedt geen enkele definitie van conservatisme. Goed voor iemand als ik, die niet hoog oploopt met steevast steriele definities. Nu gaat het niet om een slordigheid, maar om een interessante hermeneutische strategie. Hij wil niet de gangbare interpretaties van conservatisme oplijsten om ze dan langs de meetlat van één ware definitie te leggen. Ik kan me voorstellen dat hij bij deze gedachte zou glimlachen: “Inderdaad, zo denken conservatieven niet.”

Die weigering maakt dit boek zo leesbaar omdat het zonder die epistemologische klem een heel politiek veld afploegt zonder zich aan deductieve